

Landschap als erfgoed

Historische processen en gelaagde landschappen

Hans Renes

Het landschap zoals dat in een lang proces door de onderlinge beïnvloeding van mensen en natuur tot stand is gekomen, is pas in de twintigste eeuw ontdekt als erfgoed. Landschappen zijn complex en gelaagd en de geschiedenis is vaak nog slecht onderzocht. In het erfgoedbeleid is het landschap een verwaarloosde categorie en dat beleid is vaak ook nog gestoeld op verouderde visies op de geschiedenis en de kenmerken. De bescherming van landschappen begon al in de negentiende eeuw, maar toen ging het vooral om ‘natuurlijke’ landschappen, die werden gewaardeerd op basis van een combinatie van ecologische en esthetische argumenten. De eerste Nationale Parken, Yosemite (1864)

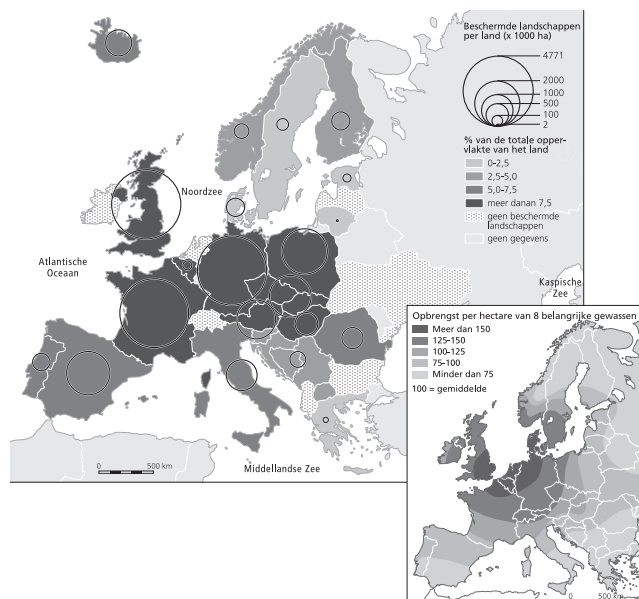
en Yellowstone (1872) in de Verenigde Staten, werden beschouwd als ‘ongerepte’ natuur. Ook het eerste beschermde natuurgebied in Nederland, het Naardermeer, werd beschermd om de waardevolle natuur (afb. 1).¹

Pas in de loop van de twintigste eeuw werd steeds duidelijker dat een groot deel van die natuureservaten bestond uit landschappen die een sterk stempel droegen van menselijke activiteiten², nog los van het feit dat de aanwijzing als reservaat deze gebieden sowieso binnen het domein van het cultuurlandschap trekt.³ Zo bleken heidevelden zonder beheer dicht te groeien met bos, wat duidelijk maakt dat ze geen natuurlijk landschap vorm-

Afb. 1. Het Naardermeer op de chromotopografische kaart, blad 368 (1900). Het Naardermeer is wellicht het bekendste natuurgebied van Nederland, maar het patroon van sloten en weteringen, dat nog altijd prominent aanwezig is, gaat terug op de pogingen tot droogmaking. Als mislukte droogmakerij is het een zeldzaam object met een grote cultuurhistorische waarde. (© Dienst voor het Kadaster en Openbare Registers, Apeldoorn)

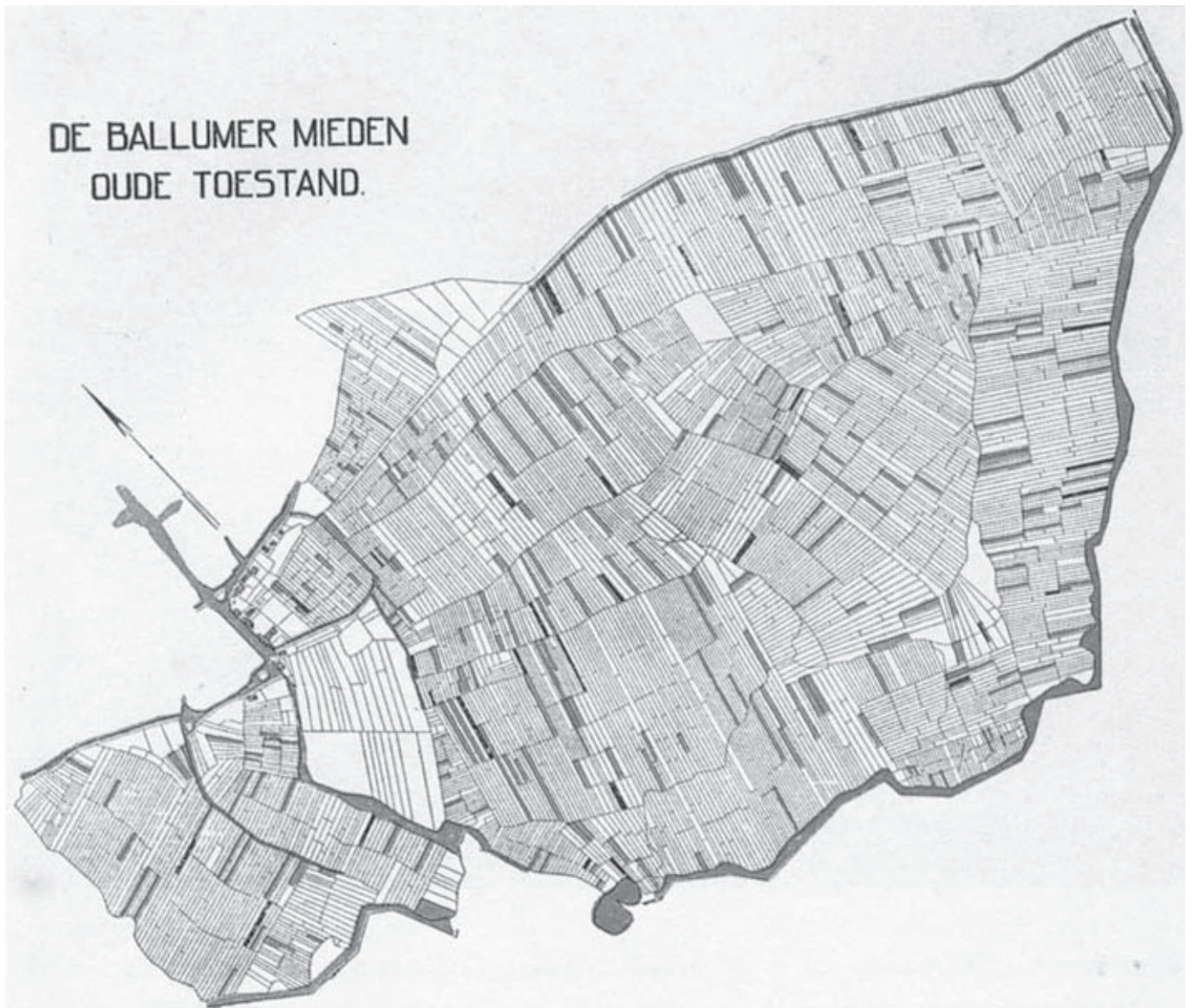
den. Gaandeweg werden landschappen steeds meer gezien als resultaten van vroegere ingrepen door de mens.⁴ In de jaren zeventig van de twintigste eeuw kwam hiervoor de term ‘cultuurhistorie’ in zwang, een typisch Nederlandse term die de tegenstelling tot de ‘natuurlijke’ kant van het landschap weergeeft.⁵ In cultuurlandschappen komen de invloeden van mens en natuur samen. Interessant is in dit verband de discussie die werd gevoerd binnen UNESCO, die sinds 1972 werkt aan een lijst van Werelderfgoed en zich daarbij aanvankelijk geen raad wist met landschappen die door menselijke activiteiten waren gevormd. Op de Werelderfgoedlijst vinden we wel al in de beginjaren een aantal gebieden als ‘cultuurlandschap’, maar dat waren buitenplaatsen en parken, aangelegde landschappen met een ontwerp en een ontwerper. Toen het Verenigd Koninkrijk in 1987 het Lake District aanmeldde voor de lijst, ging het om een gemengde natuur/cultuur nominatie, die zowel door Icomos (voor de cultuur) als door de IUCN (voor de natuurkant) moest worden beoordeeld. Icomos ging akkoord, maar de IUCN vond het gebied onvoldoende ‘natuurlijk’ en wees de nominatie af. Twee jaar later volgde een nieuwe voordracht, nu als culturobject op basis van de unieke steentijdvondsten in Langdale. Nu wees Icomos de nominatie af, omdat die vondsten weliswaar voldoende rechtvaardiging voor een Werelderfgoed-aanwijzing vormden voor Langdale, maar niet voor het veel grotere gebied.⁶ De problemen met de aanwijzing van het Lake District leidden tot een discussie binnen UNESCO over de invulling van het begrip cultuurlandschap. Het resultaat was een indeling in een aantal categorieën (1992), die elk hun eigen discussies oproepen over authenticiteit en beschermingsdoelen.⁷ De eerste categorie bestaat uit de aloude *ontworpen landschappen*, die een stempel dragen van de ontwerper. Hier is vooral de authenticiteit van het concept belangrijk, al zijn er ook wel oude bomen en gebouwde objecten die ook materieel behoud wenselijk maken. Periodieke vernieuwing van de begroeiing is noodzakelijk, omdat levend materiaal nu eenmaal een levenscyclus heeft. Na de eerste aanplant duurt het enkele decennia voor het park volwassen is (de kinderen en kleinkinderen van de stichter vormen de gelukkige generaties). Weer een bewonersgeneratie later begint de aftakeling en op een zeker moment moet het hele park opnieuw worden aangeplant. De tweede categorie was in 1992 een echte vernieuwing. *Associatieve landschappen* zijn landschappen die hun belang vooral ontlent aan de betekenis die ze voor mensen of menselijke groepen hebben. Bekende voorbeelden op de Werelderfgoedlijst zijn Uluru, een berg in Australië die naar de oude maatstaven alleen als natuurgebied had kunnen worden genomineerd, maar die nu vanwege de betekenis voor een groep oorspronkelijke bewoners als natuur/culturobject op de lijst staat. Andere voorbeelden zijn Taishan en Hungshan (‘shan’ betekent ‘berg’) in China, die om hun betekenis voor literatuur en schilderkunst eveneens als gemengd natuur/culturobject zijn geplaatst.⁸ Een soortgelijke symbolische betekenis heeft de voetgangersoversteekplaats in Abbey Road (Londen), die sinds 2010 in Engeland een beschermde status heeft. Het zebrapad is bekend geworden door de hoes van de gelijknamige langspeelplaat van de Beatles. De National Trust kocht intussen het geboortehuis van Paul McCartney en het huis waar John Lennon

Afb. 2. Landschapsbescherming en de intensiteit van het landgebruik. Links: beschermde gebieden in Europa, naar: J. Aitchinson, ‘Cultural landscapes in Europe: a geographical perspective’ [...] 1995, 272-288. Rechts: de intensiteit van de landbouw in Europa, naar: S. van Valkenburg en C.C. Held, *Europe*, New York 1952

zijn jeugd doorbracht. In al deze gevallen lijken zowel materiële als conceptuele authenticiteit van belang. Het is moeilijk voor te stellen dat een replica van Uluru een religieuze betekenis krijgt, maar de berg die de dichter heeft geïnspireerd moet er vooral net zo uit blijven zien. Het zebrapad in Abbey Road is intussen diverse malen overgeschilderd en is zelfs verplaatst, maar dat weerhoudt fans niet om hun leven te wagen door zich hier midden op de weg te laten fotograferen.

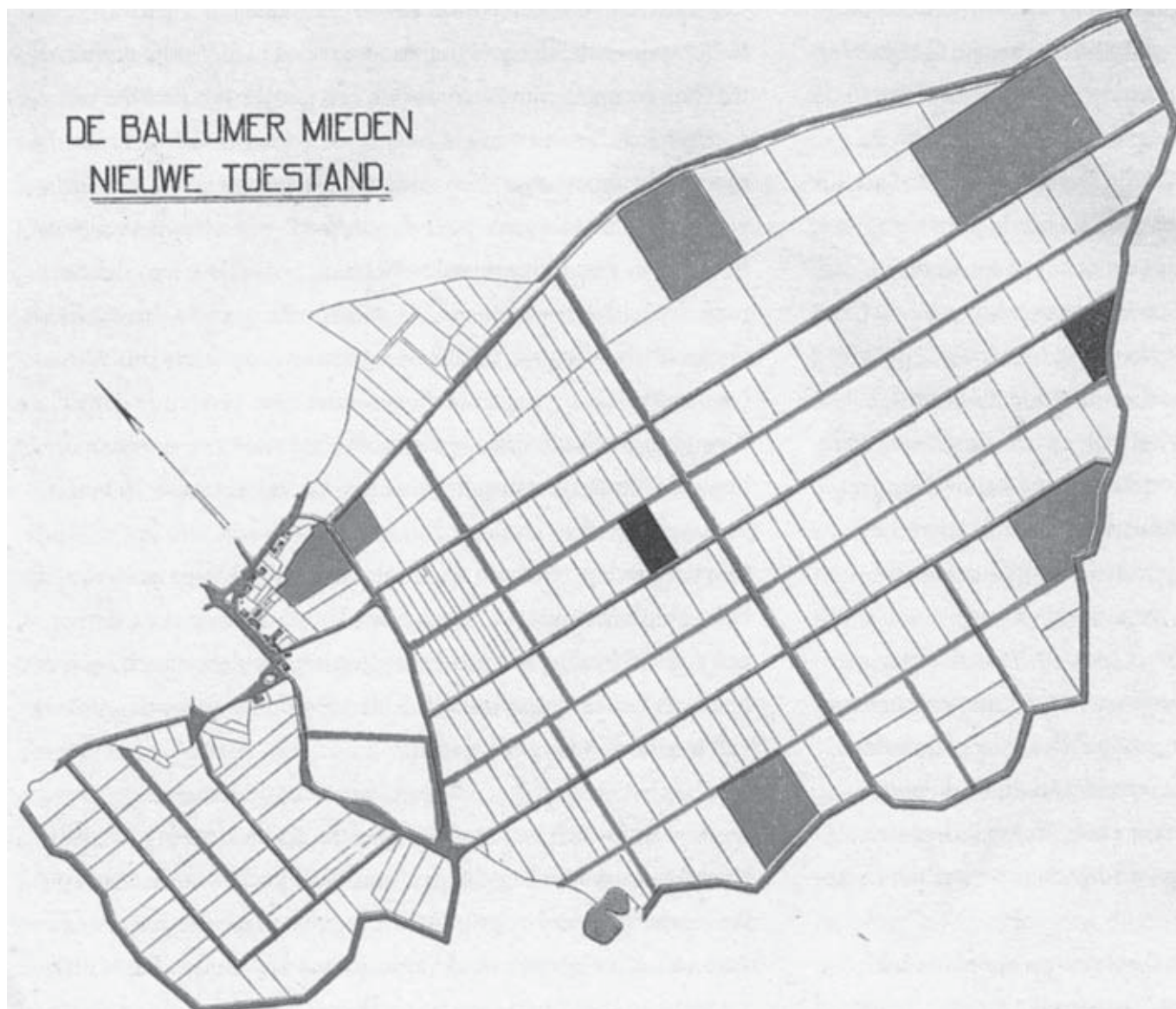
De derde en grootste categorie wordt gevormd door de *organisch gegroeide landschappen*, landschappen die in de loop van de tijd gevormd zijn door een combinatie van natuurlijke mogelijkheden en menselijke activiteiten en die per definitie veranderlijk zijn. Deze categorie wordt weer verdeeld in twee subgroepen. De eerste bestaat uit landschappen waarvan de ontwikkeling op een zeker moment grotendeels is gestopt en die daardoor in het laatste stadium van hun ontwikkeling zijn bevroren (al kan dat nooit helemaal). Daarbij kunnen we denken aan de heidelandschappen van Drenthe, die lange tijd intensief bewoond waren maar vanaf de late bronstijd zijn verlaten toen de bewoning zich verplaatste naar de vruchtbaarder maar moeilijker te ontginnen keileemgebieden. De zandgronden zijn nadien tot in de negentiende eeuw slechts extensief gebruikt, vooral om dieren te weiden en plaggen te steken. Door dat extensieve gebruik vormden ze in de negentiende eeuw – en deels nog altijd – archeologische schatkamers die sterk hebben bijgedragen aan de kennis van de prehistorie van Nederland en ook wel aan de toeristische positionering van Drenthe als gebied met een lange geschiedenis.⁹ Bij dergelijke archeologische landschappen ligt de nadruk vanouds zeer sterk op materiële authenticiteit, vooral door de sterke nadruk op onderzoek. Naarmate draagvlak onder

Afb. 3a, b. De ruilverkaveling van de Ballumer Mieden, een hooilandgebied op Ameland, werd uitgevoerd in de jaren 1913-1916. Het gebied van 170 ha was in handen van 119 eigenaren. Het grondbezit was uitzonderlijk versnipperd: een van de eigenaren had zijn 12,8 hectare verspreid over maar liefst 269

de bevolking, en daarmee de beleefbaarheid van archeologie, belangrijker wordt, wordt tevens de conceptuele authenticiteit belangrijker. Waar grafheuvels voor leken herkenbaar zijn, is dit vrijwel altijd het gevolg van restauratie of zelfs reconstructie. Ten slotte de tweede subcategorie, die van de landschappen die nog altijd functioneren. Deze vormen in een dichtbevolkt en welvend land als Nederland veruit de grootste categorie in oppervlakte en bieden voor de erfgoedsector de grootste uitdaging. Het zijn gebieden die vaak een lange en interessante geschiedenis hebben, die nog altijd doorgaat. In een levend cultuurlandschap veranderen dagelijks zaken: bomen worden gekapt of aangeplant, nieuwe schuren worden gebouwd, sloten worden gegraven of gedempt, een nieuwe weg aangelegd. Een deel van deze landschappen bezit belangrijke erfgoedwaarden,

zoals de gebieden die zijn aangewezen als Belvederegebied of Nationaal Landschap, maar in deze categorie vallen ook de voorsteden, golfbanen, bedrijventerreinen en rommelzones die samen wel eens worden aangeduid als 'tussenland'.¹⁰ Veel van deze landschappen hebben we nooit gewild, maar ze vormen desondanks een belangrijk deel van onze leefomgeving en verdienen alleen al daarom onze aandacht. Bescherming van levende cultuurlandschappen is altijd deel van een complex proces, waarin de mogelijkheden voor toekomstig gebruik een overheersende rol spelen. De discussie gaat minder over behoud dan over het begeleiden van verandering of, zoals de steeds populairdere Engelse term luidt: 'management of change'.¹¹ Vragen over authenticiteit zijn de ene keer belangrijker dan de andere, afhankelijk van onderscheiden waarden en toe-

percelen. De ruilverkaveling bracht het totale aantal percelen terug van 2000 tot 270. Gegevens: J. Bieleman (red.), 'Landbouw', in: J.W. Schot e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw 3: Landbouw, voeding, Zutphen 2000, 11-233 (in het bijzonder 49).*

komstige mogelijkheden. Het bovengenoemde Lake District is in 1996 opnieuw geplaatst op de Engelse Voorlopige Lijst van Werelderfgoed, nu als organisch gegroeid en 'levend' cultuurlandschap. De ontwikkeling van het denken over landschapsbescherming wordt geïllustreerd door de redengevende omschrijving, die naast de kwaliteiten van het landschap ook de rol van het gebied in de ontwikkeling van de landschapsbeleving noemt. De gedichten die William Wordsworth in en over het gebied schreef hebben bijgedragen aan de waardering voor meer natuurlijke landschappen in het Verenigd Koninkrijk. Daarbij is het Lake District de bakermat van de National Trust, waarmee het als *lieu de mémoire* van de geschiedenis van de landschapsbescherming vergelijkbaar is met het Naardermeer in Nederland.

Beschermde landschappen

Intussen zijn in bijna alle landen van Europa cultuurlandschappen beschermd. Op Europese schaal bestaat sinds 2000 de Europese Landschapsconventie, een verdrag van de Raad van Europa waarin regeringen worden opgeroepen landschappen zorgvuldig te beheren, waar nodig te beschermen en daarbij zowel de eigen bevolking te betrekken als internationaal samen te werken.¹² Afbeelding 2 geeft een beeld van de beschermde landschappen in Europa in de jaren negentig¹³, vergeleken met de intensiteit van de landbouw. Het resultaat is opvallend. De meeste beschermde landschappen bevinden zich niet in de Europese periferie, maar juist in de dichtbevolkte kerngebieden van Europa: de gebieden met de hoogste verstedelijkingsgraad en de

meest intensieve landbouw. Het wijst erop dat landschapsbescherming minder door de gaafheid van landschappen wordt bepaald dan door de behoeften van stedelijke bevolkingen. De positie van Nederland is opvallend. Nederland is een van de dichtst bevolkte landen van Europa en wordt nog altijd gekenmerkt door de meest intensieve landbouw. In de loop van de tijd is hier een systeem van ruimtelijke ordening opgebouwd dat, ondanks de extreem hoge druk op de grond, erin slaagde om een aantal gebieden dicht bij de steden als agrarisch landschap te behouden. Rijksbufferzones hielden stedelijke gebieden uit elkaar en zelfs grote delen van het Groene Hart van de Randstad zijn zeer weinig verstedelijkt. Ondanks deze successen, die overigens op dit moment op de tocht staan, is een beleid voor wettelijke bescherming van landschappen nooit van de grond gekomen. Wel kunnen we een aantal perioden onderscheiden, waarin op verschillende wijzen is omgegaan met historische landschappen.

De jaren vijftig en zestig: de Wederopbouwjaren

De ideeën over behoud en beheer van cultuurlandschappen zijn in de loop van de tijd verschoven. In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw was er weinig aandacht voor de waarden van natuur en landschap: een duidelijke terugslag in vergelijking met de vooroorlogse jaren. De bescherming die plaatsvond, betrof topstukken die als natuurreservaat werden aangekocht door Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten of een van de Provinciale Landschappen. In 1961 kreeg Nederland een Monumentenwet, die de mogelijkheid bood om gebouwen en archeologische terreinen te beschermen. De voorgestelde mogelijkheid om ook landschapselementen in de wet op te nemen werd echter, door druk van enkele politieke partijen die vanouds vooral begaan zijn met de belangen van private landeigenaren, uit de wet geschrapt. Wel bevatte de wet de mogelijkheid om beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Omdat voor die beschermde gebieden een bestemmingsplan moest worden gemaakt, werd de bescherming gekoppeld aan de ruimtelijke ordening, toen een zeer progressieve invalshoek. Hoewel landschapselementen buiten de wet waren gehouden, hadden bijvoorbeeld dijken goed als archeologisch object aangemerkt kunnen worden.¹⁴ Dat dat niet gebeurde, komt vooral door de zeer beperkte uitleg van de Monumentenwet, zowel door de uitvoerende instituten (ROB en RDMZ) als in enkele gevallen door de rechter.¹⁵ In het overgrote deel van de landelijke gebieden kreeg de landbouw tijdens de Wederopbouwjaren ruim baan om veel en goedkoop voedsel te produceren. De landbouwsubsidies van de Europese Economische Gemeenschap waren gekoppeld aan de hoogte van de productie: omdat iedere productieverhoging een minimale prijs opbracht, waren extreme investeringen in kunstmest, bestrijdingsmiddelen en cultuurtechnische maatregelen rendabel. De sloop van de historische cultuurlandschappen waarmee dat landbouwsysteem gepaard ging, werd gezien als onvermijdelijk. Het belangrijkste instrument voor aanpassing van de landbouwstructuur was de ruilverkaveling. Die was in de jaren twintig begonnen met gebieden met een extreme mate van bezitsversnippering zoals de graslanden op Ameland (afb. 3a en 3b) en de essen in Drenthe. Door ruilverkaveling werd het bezit

van boeren geconcentreerd en, door de aanleg van nieuwe wegen en waterlopen, beter ontsloten en ontwaterd. In de loop van de tijd werden de projecten steeds groter en ingrijpender, met als doel het hele land geschikt te maken voor intensieve landbouw. Zo werden vanaf de jaren vijftig de komgronden in het rivierengebied 'aangepakt': de ontwatering werd verbeterd en er werden boerderijen naar deze voorheen lege gebieden verplaatst. Bovenop de productiesubsidies van het Europese landbouwbeleid werd ook de ingreep zelf zwaar gesubsidieerd, al was het maar omdat de nationale overheid de voorbereiding op zich nam. Desondanks waren ruilverkavelingen ook binnen de landbouwsector omstreden, omdat alleen de grote en middelgrote boeren profiteerden; voor kleine boeren betekende het een versnelde procedure richting uitgang. Tegenstanders werd duidelijk gemaakt dat er zonder ruilverkaveling geen toekomst was voor de landbouw. Dat laatste kunnen we ons achteraf afvragen: in gebieden die nooit zijn ruilverkaveld, hebben boeren kans gezien te overleven door land van burens aan te kopen en afgelegen percelen te ruilen voor gunstiger gelegen stukken land. In deze gebieden is het historische landschap beter bewaard gebleven (afb. 4a en 4b).

De jaren zeventig: een omslag in het denken

De natuurbescherming heeft al vroeg geprotesteerd tegen de aantasting van natuur- en landschapswaarden¹⁶, maar pas in de jaren zeventig werd het protest breder en verminderde het draagvlak voor de agrarische alleenheerschappij van de landbouw in het landelijk gebied. Een mondiger en meer mobiele bevolking kreeg belangstelling voor natuur, landschap en milieu en vroeg om bescherming daarvan. Tegelijk leidden de groeiende overschotten ook bij beleidsmakers tot de overtuiging dat er iets moest veranderen. Groeiende groepen binnen de Europese Economische Gemeenschap en binnen het Nederlandse Ministerie van Landbouw & Visserij raakten ervan overtuigd dat de groei van de landbouwproductie moest worden afgeremd. Het leidde in eerste instantie tot ideeën om een aantal gebieden 'uit de race' te halen. In 1975 presenteerde de rijksoverheid een plan voor Nationale Landschapsparken, gebieden van meer dan 10.000 hectare waarin het landschap beschermd zou moeten worden tegen verdere schaalvergroting en intensivering van de landbouw.¹⁷ Door in deze gebieden de kaarten niet te zetten op verdergaande schaalvergroting en intensivering, zou de productieverhoging aan banden worden gelegd en zou een aantal waardevolle historische landschappen behouden kunnen blijven. De plannen werden uitgewerkt in vijf proefgebieden: Waterland, Noordwest-Overijssel, Mergelland, Winterswijk en de Veluwe. De planningsstrategie was 'verweving', een begrip dat zowel functioneel als ruimtelijk kon worden opgevat. Het eerste speelde bijvoorbeeld waar weidevogels afhankelijk waren van dezelfde percelen waar ook de boer zijn inkomen aan ontleende. Ruimtelijke verweving is een veel lastiger begrip, omdat het afhankelijk is van schaal. Meestal werd het bekeken op perceels- of bedrijfsniveau: agrarische bedrijfsvoering met behoud van (patronen van) heggen, houtwallen of sloten.¹⁸ Uitgangspunt was, dat landbouwers met neveninkomsten uit natuurbeheer en

Afb. 4a, b. Topografische kaarten van de omgeving van Bergen (Noord-Holland) in 1946 en 2010. Rechts het gebied van de ruilverkaveling Geestmerambacht, links een gebied dat niet door ruilverkaveling is beïnvloed. Het linker gebied functioneert nog altijd als landbouwgebied, maar is desondanks nauwelijks veranderd. Topografische kaarten 14C en 14D (verkend 1946) en 14D (uitgave 2010). (© Dienst voor het Kadaster en Openbare Registers, Apeldoorn)

recreatie, aangevuld met subsidies, deze landschappen zouden onderhouden. De subsidies werden voorgesteld in de zogenaamde Relatienota, die gelijk met de Nota Nationale Landschapsparken werd uitgebracht.¹⁹ Het kwam erop neer dat boeren in die gebieden financieel moesten worden gecompenseerd voor de nadelen die ze ondervonden van beperkingen in hun bedrijfsvoering. Dat had het nadeel dat schaalvergroting werd beschouwd als de normale situatie en bescherming van het landschap als een uitzondering. Door verschillende oorzaken was de belangstelling van boeren aanvankelijk gering, al waren er ook in deze periode wel boeren die voor zichzelf een toekomst zagen in beschermd gebied, op basis van een aangepaste bedrijfsvoering en aanvullende inkomsten uit subsidies voor natuur en landschap. Andere boeren, waaronder een luidruchtige groep in het proefgebied Nationaal Landschapspark Winterswijk, hielden echter vast aan een ouderwets toekomstbeeld van productiegroei en schaalvergroting en begonnen de plannen voor een Nationaal Landschapspark effectief en met veel publiciteit te bestrijden. Het Ministerie van Landbouw koos de kant van de Winterswijkse boeren en toen dat ministerie in 1983 het natuur- en landschapsbeleid overnam van het opgeheven Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk stopte het bijna direct de financiering van wat intussen Nationale Landschappen was gaan heten.

De jaren tachtig en negentig: van verweving naar scheiding

De invoering van Europese quota's voor melk en andere producten in 1984 maakte dat de omvang van de productie nauwelijks meer mocht groeien.²⁰ Omdat de productie per koe wel bleef toenemen, was er nu echt land over en werd het voor boeren interessant om in delen van hun land met subsidies weidevogels te gaan houden of landschapsbeheer te gaan uitvoeren. In deze jaren werd de Relatienota alsnog een groot succes.²¹ De productiebeperkingen boden bovendien, samen met de economische teruggang van die jaren, een klimaat voor ingrijpende bezuinigingen op ruilverkavelingen, die intussen landinrichtingsprojecten waren gaan heten. Achter die naamsverandering staat een dieper gaande verandering, van een procedure die uitsluitend gericht was op een verhoging van de efficiëntie van grote en middelgrote boeren naar een alomvattende omvorming van landelijke gebieden waarin naast landbouw ook een plaats was voor recreatie, natuur en landschap. De boeren hadden als rechthebbenden op de grond nog altijd een doorslaggevende stem, maar de atmosfeer rond de projecten veranderde wel geleidelijk. Zo werd 'cultuurhistorisch' onderzoek langzaam maar zeker een vast onderdeel van de voorbereidingen van landinrichtingsprojecten. Zeker achteraf tonen de jaren tachtig een beeld van relatieve rust in het landelijk gebied. Op de achtergrond werden intussen voorbereidingen getroffen voor een paradigmawisseling in het beheer van natuur en landschap. Vooral onder ecologen bleek het beleid voor behoud en beheer van natuurwaarden binnen cultuurlandschappen tot frustraties te leiden. Een aantal van hen zag meer toekomst in een sterke scheiding tussen enerzijds landbouwgebieden en anderzijds gebieden die aan de landbouw werden onttrokken en als natuurgebied aangewezen en ingericht. In 1989 presenteerde het

Natuurbeleidsplan de plannen voor een Ecologische Hoofdstructuur, een reeks van 'natuurgebieden' die door de aanleg van verbindingzones deel van een netwerk zouden gaan vormen.²² In de landschapsarchitectuur werd in die jaren ook nagedacht over een sterkere scheiding en over schaalvergroting met behoud van kenmerken in het landschap. Een theoretische basis vormde het casco-concept, ontwikkeld aan de Landbouwwuniversiteit in Wageningen. Daarbij werd een scheiding tussen dynamische en minder dynamische functies voorgestaan, waarbij de eerste de grote vlakken innamen en de 'langzame' functies (waaronder natuur en landschap werden gerekend) werden ondergebracht in een 'casco' van tamelijk grootschalige gebieden en stroken.²³ Beide denkrichtingen leidden tot een veel grootschaliger landschap. Voor het historische landschap werkte dat niet erg gunstig uit. In het casco-concept was alleen in het casco plaats voor historische landschapselementen, maar in de praktijk ging dat casco samenvallen met de Ecologische Hoofdstructuur en die werd zoveel mogelijk ingevuld met 'echte' natuur. Hoewel er wel aandacht was voor de historische landschappen, kwam een samenhangend landschapsbeleid ook in deze jaren niet van de grond, ondanks de gestage productie van nota's die zo'n beleid aankondigden.²⁴ De scheiding van landbouw- en natuurgebieden heeft voor de natuur ontegenzeggelijk goede resultaten gehad. Voor de landbouw was het afstaan van grond aan de Ecologische Hoofdstructuur aanzienlijk eenvoudiger dan combinaties van agrarische bedrijfsvoering met andere belangen. Voor historische landschappen was echter noch binnen de landbouwgebieden noch binnen de Ecologische Hoofdstructuur veel plaats. In deze omstandigheden konden de beschermers van historische landschappen weinig meer doen dan proberen iets van de historische rijkdom van het landschap te behouden door losse elementen in kaart te brengen (afb. 5) en in plannen ingepast te krijgen.²⁵ Dat veel historische landschappen de jaren tachtig en negentig redelijk zijn doorgekomen, is dan ook vooral te danken aan de crisis van de jaren tachtig, die maakte dat de aanleg van wegen en bedrijventerreinen stagneerde, en aan de bezuinigingen op landinrichting. Pogingen om wettelijke bescherming van kleine gebieden mogelijk te maken, hadden opnieuw weinig succes. Een poging om in de nieuwe Monumentenwet (1988) alsnog landschappelijke structuren op te nemen, strandde.²⁶ Ook de verbeterde positie van de archeologie door het Verdrag van Malta, uitgewerkt in een herziening van de Monumentenwet, leverde door een nauwe definitie van archeologie voor het landschap weinig op. De opname van Beschermd Landschapsgezichten in de vernieuwde Natuurbeschermingswet bood in theorie mogelijkheden, maar de enige poging die tot nu toe is ondernomen om dit instrument toe te passen, een initiatief van burgers die het Oldambt voordroegen, strandde bij de provincie.²⁷ Wel kon nog altijd een aantal 'groene elementen' zoals houtwallen en heggen, die naast een historische ook een ecologische waarde vertegenwoordigen, 'meeliften' met het natuurbeheer. Hiervoor bestonden subsidiemogelijkheden, zoals de al genoemde Relatienota. Landeigenaren konden die subsidie inzetten voor een samenhangend beheer van hun landerijen. In de jaren negentig veranderde het subsidiestelsel echter onder invloed van de groeiende juridisering van de ministeries en van de samenleving als geheel. Vanuit een uitgangspunt van 'georgani-

Afb. 5. Historische landschapselementen in het ruilverkavelingsgebied Land van Thorn. Uit: H. Renes, 'Geschiedenis en landschap in het ruilverkavelingsgebied Land van Thorn', *Rondom het Leudal* (1989) 55, 403-434. De kaart legt de nadruk op losse elementen. Veel van de digitale gegevensbestanden over historische landschappen zijn op dit type inventarisaties gebaseerd.

seerd wantrouwen' moest het beheer zowel vooraf worden dichtgetimmerd als achteraf getoetst en gecontroleerd. Het resultaat was de opbouw van zeer bureaucratisch systeem van subsidiering van losse objecten, waarbij per houtwal een dik pak papier moest worden ingevuld. Juist in een periode waarin het landschapsonderzoek meer werd gericht op samenhangen en de lagenbenadering in de ruimtelijke ordening dat ondersteunde (zie hieronder), ging het beleid terug naar losse objecten.²⁸ De voortdurende wisselingen in het beleid maakte bovendien continuïteit – een levensvoorwaarde voor natuur- en landschapsbeheer – onmogelijk.

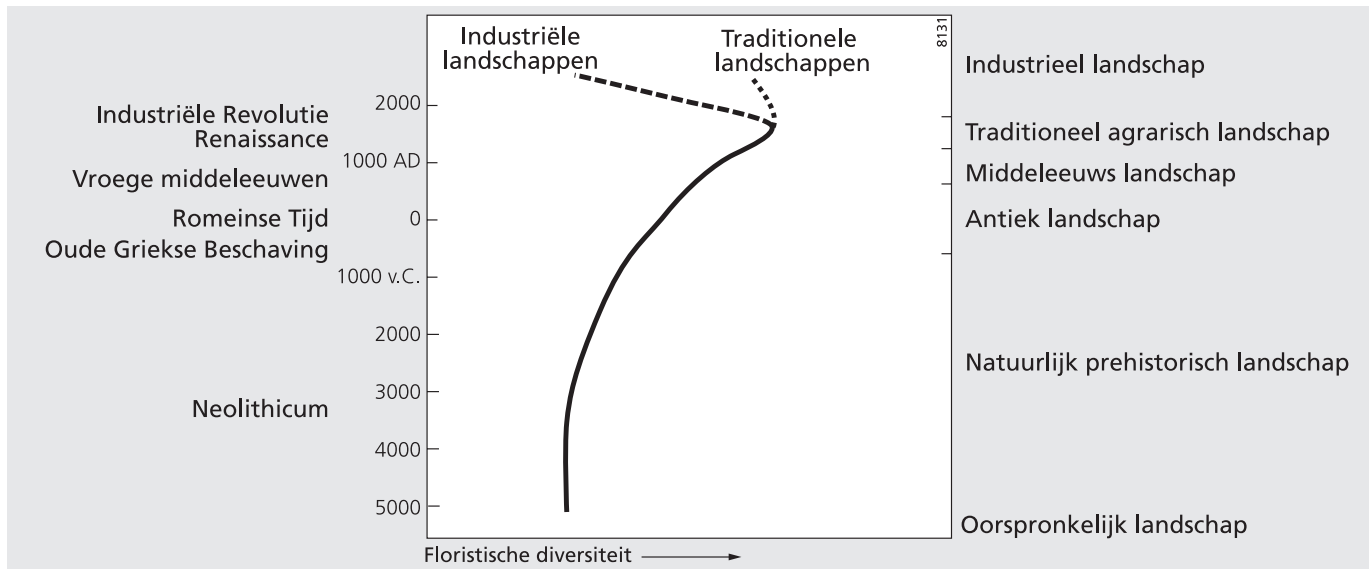
Het begin van de nieuwe eeuw: het landschap herontdekt en weer afgeschaft

In de loop van de jaren negentig groeide de aandacht voor de historische landschappen weer. De aanwijzing van Schokland, de Stelling van Amsterdam en de Beemster als Werelderfgoed betekenden in feite een begin van landschapsbeleid, hoewel dat niet zo mocht heten. Het ministerie van LNV verzette zich tegen de aanwijzing van deze gebieden als cultuurlandschappen: Schokland staat nu op de lijst als archeologisch terrein, de Stelling van Amsterdam als een rij forten en de Beemster als kunstwerk. Nederland miste hierdoor de kans om een pioniersrol in

het nieuwe UNESCO-beleid voor de bescherming van levende cultuurlandschappen te spelen. Erg handig was het ook niet: een aanwijzing als 'levend cultuurlandschap' biedt meer ruimte voor dynamiek dan de meer objectgerichte aanwijzingen waaraan Nederland de voorkeur gaf. Een andere factor was de Nota Belvedere (1999), die met succes opriep tot een grotere rol van erfgoed, en met name van landschappen, in de verdere ontwikkeling van stad en land.²⁹ In 2001 introduceerde de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening opnieuw de Nationale Landschappen.³⁰ Er werden drie gebieden aangewezen: het Groene Hart, Noord-Holland Midden en de Hoeksche Waard, een selectie die duidelijk maakte dat de nieuwe Nationale Landschappen vooral dienden om de ontwikkeling van de Randstad te structureren. Door gebieden onder Randstedelijke druk een extra bescherming te bieden, zouden nieuwe stedelijke activiteiten in de bestaande stedelijke gebieden moeten worden ondergebracht en zouden de rurale gebieden daarbuiten ter beschikking blijven van landbouw, natuur en recreatie. De Vijfde Nota haalde uiteindelijk door de val van het kabinet de Kamerbehandeling niet. Drie jaar later verscheen de Nota Ruimte, die in veel opzichten kan worden beschouwd als een georganiseerde terugtocht van de rijksinvloed op de inrichting van Nederland. Verrassend was dan ook dat de Nota Ruimte het beleid van Nationale Landschappen voortzette en zelfs het aantal van deze gebieden uitbreidde tot twintig.³¹ Al snel bleek dat de uitbreiding meer in de breedte dan in de diepte ging en dat deze categorie opnieuw niet zou brengen wat ervan werd gehoopt. De landschappelijke waarden werden samengevat in drie 'kernkwaliteiten', drie per gebied, die echter zo vaag waren dat er weinig beleid op viel te voeren. Bovendien beschikten de gebieden niet over een eigen bestuur dat de tegenstelde belangen van gemeenten zou kunnen afwegen. Nog ernstiger was het ontbreken van een duidelijke visie op de toekomst.³² Het beleid kwam dan ook niet goed van de grond en een nieuwe regering, die ruimtelijke ordening niet meer ziet als kwaliteitsbeleid maar voornamelijk als een rem op de gewenste economische ontwikkeling, zette de rijksfinanciering in 2011 stop. Op dit moment is nog onduidelijk of de provincies, die de afgelopen jaren op zeer verschillende wijze het beleid voor Nationale Landschappen hebben ingevuld, en andere betrokkenen ermee door zullen gaan. Daarmee is de toekomst van de historische landschappen nog altijd onduidelijk. De zorg voor het landschap zal de komende jaren vooral gaan afhangen van de mate waarin aansluiting kan worden gevonden bij ruimtelijke ontwikkelingen.³³

Veranderende visies op de geschiedenis van landschappen

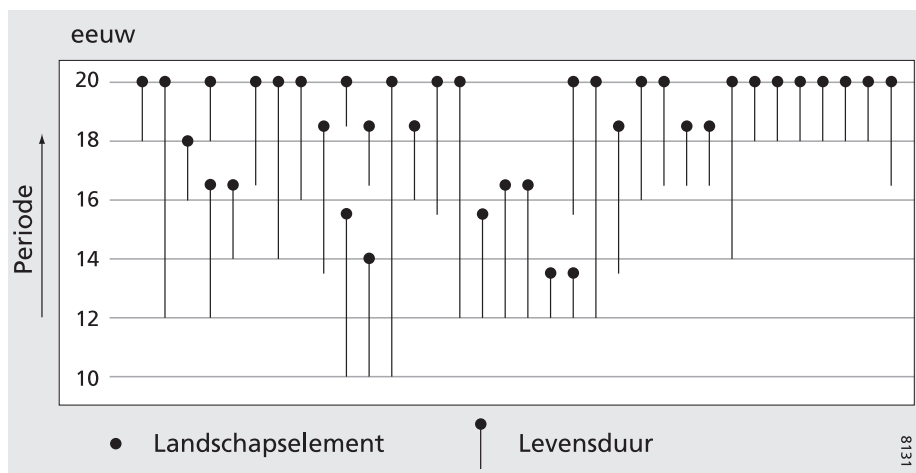
Is de wettelijke basis voor bescherming van landschappen dus zwak, een inhoudelijk probleem is de onduidelijkheid over de vraag wat er precies moet worden beschermd. In de praktijk lijkt het vooral te gaan om twee zaken: ten eerste het (historische) beeld, ten tweede structuren en elementen. De belangrijke rol van het beeld zien we bijvoorbeeld in de vele keren dat zaken als landschappelijke openheid of kleinschaligheid figureren in de kernkwaliteiten die voor Nationale Landschappen zijn geformuleerd. De bescherming van losse elementen betreft vooral gebou-

Afb. 6. Het idee van 'traditionele' landschappen is weergegeven in deze grafiek. De visie is, dat landschappen in recente perioden een veel grotere dynamiek toonden dan voorheen. Naar: M.L. Paracchini e.a., 'High nature value farmland and traditional agricultural landscapes; open opportunities in the development of rural areas', in: B. Pedrolì e.a. (red.), *Europe's living landscapes; essays exploring our identity in the countryside*, Wageningen/Zeist 2007.

wen en daarnaast elementen die naast een cultuurhistorische ook een ecologische waarde vertegenwoordigen. Zoals al in het begin van dit artikel werd opgemerkt, wordt de complexe historische ontwikkeling van landschappen in het beleid vaak verwaarloosd. Voor een deel hangt dat samen met gebrek aan kennis en met gemakzucht, maar daarnaast is de discussie al te lang gedomineerd door een onderscheid tussen 'moderne' en 'traditionele' landschappen. Daarbij wordt een scheiding gemaakt tussen negentiende-eeuwse landschappen die worden gezien als het resultaat van een lange en geleidelijke ontwikkeling en die als 'historisch' of 'traditioneel' worden beschouwd³⁴ en 'moderne' landschappen die voornamelijk door de dynamische twintigste eeuw zijn gevormd. De landschappen van de negentiende eeuw worden daarbij beschouwd als een historisch hoogtepunt in landschappelijke en biodiversiteit (afb. 6), terwijl de twintigste eeuw juist een nivellering had gebracht.³⁵ Bescherming van cultuurlandschappen betekent in deze visie het tegengaan van 'aantastingen' en het zoveel mogelijk in stand houden van de kwaliteiten van het negentiende-eeuwse landschap. Deze visie vinden we terug in de Nationale Landschapsparken van de jaren zeventig, maar ook nog in de recente Nationale Landschappen. Deze visie heeft twee nadelen. Eén is, dat de moderne ontwikkelingen te weinig op hun waarde worden geschat. Zoals in de steden de uitbreidingen uit de eerste helft van de twintigste eeuw en uit de Wederopbouwperiode al lang als erfgoed worden bestudeerd, is dat in het buitengebied nog maar weinig het geval. Toch liggen heide-ontginningen en ruilverkavelingen intussen zo ver achter ons dat er aanzetten zijn om enkele karakteristieke voorbeelden te beschermen.³⁶ Een veel groter nadeel is, dat deze visie de complexe en lange historische ontwikkeling van landschappen ontkent. Het idee van traditionele landschappen wordt nog versterkt door de praktijk om historische cultuurlandschappen met veel aandacht voor de natuurlijke gesteldheid te beschrijven. Cultuur-

landschapstypen worden vaak genoemd naar bodemtypen³⁷ en in beschrijvingen – soms zelfs in verklaringen – krijgen geologie, bodem en waterhuishouding overdreven veel aandacht. Ook deze werkwijze leidt tot een nadruk op permanente structuren en een onderschatting van historische processen. Voor wie uitgaat van deze a-historische visie op het landschap, is het voldoende om een negentiende-eeuwse topografische kaart te raadplegen om inzicht te krijgen in de historische kenmerken. De landschapshistorische vakwereld begon in de jaren tachtig al afstand te nemen van het 'traditionele landschappen'-model. Uit nieuw onderzoek was intussen duidelijk geworden dat landschappen een veel dynamischer geschiedenis hadden dan lange tijd was verondersteld. Samen met de boven beschreven nadruk op losse elementen leidde het tot een visie als weergegeven op afbeelding 7, waarin het landschap is opgebouwd uit elementen uit verschillende perioden en met elk een eigen historisch verhaal.³⁸ Deze visie geeft meer aandacht aan de dynamiek van het landschap, maar toont tegelijk een reductionistische visie, waarin de samenhang tussen landschapselementen uit het zicht verdwijnt. Deze ideeën sloegen dan ook weinig aan in de planningsdisciplines, die bleven zoeken naar een samenhangend beeld van het landschap. In de jaren negentig leidde dit tot een meer genuanceerde analysemethode in de vorm van het 'lagenmodel', dat onder meer is toegepast in de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening.³⁹ Daarbij wordt de ruimte geanalyseerd door een indeling in ondergrond (hoogteligging, watersystemen), netwerken (infrastructuur) en occupatie (de activiteiten van de mens). Elke laag heeft zijn eigen patronen en dynamiek, maar tegelijk beïnvloeden de lagen elkaar. In en tussen deze lagen zijn sporen van de geschiedenis aanwezig. Gelaagdheid is hier niet alleen een analysemodel, maar elke laag biedt ook eigen beleidskeuzen. De lagenbenadering was interessant, omdat het – nog wel het meest door het belang van de ondergrond – binnen de ruimtelijke ordening een plaats gaf aan het

Afb. 7. Het landschap opgebouwd uit elementen uit verschillende perioden. Elk element heeft een eigen geschiedenis. Uit: J.A.J. Vervloet, *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen*, Wageningen 1984, 2.

landschap. Uitgangspunt bleef echter meestal het beeld van topografische kaarten uit 1850 of 1900. Een combinatie tussen de traditionele landschappen van de planningsdisciplines met de dynamische maar objectgerichte benadering van de landschapshistorici bleef uit. Rond de laatste eeuwwisseling ontstonden echter nieuwe openingen. De Nota Belvedere⁴⁰ markeerde het streven naar een actievare en meer offensieve omgang met erfgoed. Door erfgoed als onderdeel van een planvormingsproces in te zetten, verdwijnt de nadruk op losse elementen en de eenzijdige gerichtheid op het tegengaan van aantastingen. Architecten en planologen raken zelden opgewonden door lijsten van zaken waar ze af moeten blijven, maar kunnen wel worden geïnspireerd door verhalen over de geschiedenis van landschappen. Het historische landschapsonderzoek moest zich meer gaan richten op samenhangen en op verhalen. Dat viel nog niet altijd mee, alleen al omdat de meeste gegevensbestanden over historische landschappen hun wortels in de jaren tachtig en negentig hadden en nog in hoge mate uitgaan van losse landschapselementen. In deze situatie ontstaat misschien ruimte voor concepten die uitgaan van de complexiteit van historische landschappen.

Complexe historische landschappen

In het landschapshistorische onderzoek zijn de laatste jaren enkele nieuwe ontwikkelingen. Een ervan is het concept van de landschapsbiografie dat, eerder dan een gesloten theorie of een vaste onderzoeksmethode, bestaat uit een aantal samenhangende ideeën. Kern is, dat een landschap wordt beschouwd als een object dat van generatie op generatie wordt overgeleverd.⁴¹ Iedere generatie past dat landschap aan de eigen behoeften en ideeën aan, voegt zaken toe, verwijdt andere en geeft weer andere een nieuwe betekenis. Door deze zienswijze is de laatste jaren meer oog gekomen voor de lange-termijn geschiedenis van het landschap (van de prehistorie tot heden), wat leidde tot een nauwere samenwerking tussen archeologen en historisch-geografen.⁴² Daarnaast is er meer dan voorheen aandacht voor de actoren,

voor de makers van het landschap, met hun economische en ideologische uitgangspunten. Ook de wijze waarop vroegere mensen bewust omgingen met een landschap dat al door eerdere generaties was ingericht, krijgt in toenemende mate aandacht. Deze uitgangspunten hebben ook gevolgen voor een begrip als 'historische gelaagdheid' van landschappen, een begrip dat overigens nog niet goed aansluit bij de 'lagenbenadering in de planning'. Gelaagdheid is een metafoor die dient om een complexe werkelijkheid begrijpbaar en hanteerbaar te maken.⁴³ Waar bij de analyse van historische landschappen de term 'historische gelaagdheid' wordt gebruikt,⁴⁴ wordt in eerste instantie meestal gedacht aan de invulling zoals die in de geologie (waar het begrip het eerst lijkt te zijn toegepast) en,

in het spoor daarvan, in de archeologie gangbaar is. Bij beide wetenschappen wordt de bodem laag voor laag onderzocht, waarbij met de toenemende diepte steeds oudere sporen gevonden. Door profielwanden te laten staan krijgt de onderzoeker daarbij een goed beeld van de opeenvolging van wat we verticale gelaagdheid kunnen noemen. In het landschap vinden we dit type gelaagdheid het duidelijkst in gebieden die in de loop van de tijd geleidelijk zijn opgehoogd, door afzettingen van zee of rivieren of, bijvoorbeeld bij terpen of esdekken, door de mens. In andere gebieden zien we juist dat de meeste activiteiten zich al eeuwen of zelfs millennia lang afspelen op dezelfde bodem. In deze gevallen zullen nieuwe activiteiten veel, maar meestal niet alle, sporen van oudere activiteiten hebben uitgewist. De resten uit oudere perioden zijn dan slechts door een geoefend oog nog te herkennen. Voor dit type situaties wordt vaak een andere metafoor gebruikt, die van de palimpsest. Oorspronkelijk wordt met deze term gedeut op middeleeuws perkament, dat regelmatig opnieuw werd gebruikt door de oudere tekst weg te krassen. Vaak blijft de oude tekst dan toch nog enigszins zichtbaar.⁴⁵ Er zijn echter nog andere wijzen om historische lagen te definiëren.⁴⁶ Zo hebben bijvoorbeeld technische innovaties een patroon van ruimtelijke diffusie gekend, waarbij ze zich vanuit een oorspronggebied hebben verbreed. Naarmate we ons verder van dat oorspronggebied verwijderen, worden de sporen van die innovatie jonger. Het is een patroon dat we kunnen aanduiden als ruimtelijke of horizontale gelaagdheid. Een vierde vorm is intellectuele gelaagdheid, een term die wordt gebruikt om situaties te duiden waarin latere generaties objecten en vormen uit vroegere perioden laten herleven en herinterpreteren.⁴⁷ We kunnen hierbij onder meer denken aan neostijlen in de architectuur, zoals die rond 1900 en opnieuw rond de laatste eeuwwisseling (de retroarchitectuur in veel Vinexwijken) opkwamen. Er zijn ook creatievere vormen, zoals de latwerken referentie aan de Delftse Poort in Rotterdam. In dat geval wordt een verdwenen object teruggebracht zonder de oude situatie te reconstrueren. Ten slotte kunnen we betekenislagen onderscheiden, waar land-

Afb. 8. Hunebed D14 bij Eelde (Drenthe).

schappen of landschapselementen weliswaar fysiek weinig lijken te zijn veranderd, maar wel in de loop van de tijd steeds nieuwe betekenissen hebben gekregen. Hunebedden (afb. 8) zijn tijdens het Neolithicum gebouwd als grafmonumenten en werden soms lange tijd later opnieuw gebruikt. In de middeleeuwen moeten ze als herkenningspunten zijn gebruikt voor reizigers die door het dunbevolkte Drenthe trokken. In de vroegmoderne tijd verloren mensen hun ontzag voor hunebedden en begon een langzame sloop, die vanaf 1730 versnelde door de grote vraag naar stenen voor de versterking van zeeveringen die door paalworm werden aangetast. Rond die tijd begon ook de belangstelling toe te nemen en in 1734 vaardigde de Drost van Drenthe al een eerste verbod op de afvoer van de stenen af. In de negentiende eeuw werden hunebedden ontdekt als schilderachtige objecten en werden ze veelvuldig afgebeeld door tekenaars en schilders. In de twintigste eeuw werden hunebedden de iconen van de toeristische marketing van Drenthe als land met een lange en interessante geschiedenis.⁴⁸ Gelaagdheid blijkt dus een complex begrip te zijn. Toch is het naar mijn mening een bruikbaar concept voor de analyse van landschappen. Meer dan het idee van ‘traditionele landschappen’ biedt ‘gelaagdheid’ mogelijkheden om de complexiteit van landschappen in de beschouwingen te betrekken.

Discussie

Landschappen zijn in de loop van eeuwen door mensen gevormd. Iedere generatie bracht veranderingen aan, brak zaken af en verwaarloosde andere, maar maakte ook gebruik van bestaande structuren en voegde nieuwe zaken aan het landschap toe. Een historisch landschap is daardoor interessant, maar ook uitermate complex. In de loop van de twintigste eeuw zijn historische landschappen ontdekt als erfgoed. Lange tijd werd daarbij uitgegaan van een statisch beeld van de historische ontwikkeling: landschappen waren in de middeleeuwen door mensen ingericht en veranderden daarna geleidelijk, tot de periode rond 1900. De landschappen die rond die tijd bestonden, en die afgebeeld zijn op prachtige topografische kaarten, werden als een

soort climax gezien, met een maximale ecologische en landschappelijke diversiteit. Nadien gingen de veranderingen steeds sneller, wat de historische landschappen bedreigde. In deze visie dient landschapsbescherming vooral om zoveel mogelijk van de ‘traditionele’ landschappen te behouden. Hoewel dit beeld van ‘traditionele landschappen’ nog steeds populair is bij planners en andere beleidsmensen, raakte de onderzoekswereld al in de jaren tachtig overtuigd van een veel grotere dynamiek in de historische ontwikkeling. Een eerste uiting waren de karteringen van landschapselementen, waarbij duidelijk werd dat ieder element een eigen historisch verhaal had. Deze karteringen getuigden echter ook van een reductionistische visie, die de samenhang in landschappen verwaarloosde. De hernieuwde belangstelling voor landschap in het begin van de eenentwintigste eeuw ging samen met een andere, meer dynamische kijk op de omgang met erfgoed. Die biedt misschien mogelijkheden voor concepten voor landschapsbeheer die meer uitgaan van de complexe historische ontwikkeling van landschappen. Daarbij kan onderzoek volgens de methode van de landschapsbiografie een goede basis bieden. Ook de metafoer van historische gelaagdheid kan een goed handvat vormen om greep te krijgen op de complexiteit van historische landschappen.

Noten

- ¹ Zie en vergelijk de bijdrage van Rob Dettingmeijer in deze aflevering van het *Bulletin KNOB*.
- ² J. Dekker, *De ontdekking van het kultuurlandschap; de bijdrage van de Werkgroep voor de Cultuurlandschappen van de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming 1944-1950; een voorstudie*, Utrecht 1993.
- ³ T. Mels, *Wild landscapes; the cultural nature of Swedish National Parks*, Lund 1999.
- ⁴ Zie bijvoorbeeld: W. Cronon, ‘The trouble with wilderness; or, getting back to the wrong nature’, in: W. Cronon (red.), *Uncommon ground; toward reinventing nature*, New York/Londen 1995, 69-90. Voor de

- internationale discussies was een belangrijk boek dat van Birks e.a., waarin op initiatief van enkele ecologen een interdisciplinair samengestelde groep auteurs duidelijk maakte hoezeer de meeste beschermde landschappen het resultaat waren van beheer door de mens: H.H. Birks e.a. (red.), *The cultural landscape: past, present and future*, Cambridge 1988. Het boek heeft onder meer de discussie over (cultuur)landschappen binnen UNESCO wezenlijk beïnvloed. P. Fowler, *Landscapes for the World; conserving global heritage*, Macclesfield 2004, 17.
- ⁵ J. Renes, *Erfgoed in interessante tijden; rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Erfgoedstudies, in het bijzonder erfgoed van stad en land, vanwege het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap / Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam op 7 juli 2011*, Amsterdam 2011.
- ⁶ D. Pocock, 'Some reflections on World Heritage', *Area* 29 (1997), 260-268; M. Rössler, 'UNESCO and cultural landscape protection', in: B. von Droste, H. Plachter en M. Rössler (red.), *Cultural landscapes of universal value*, Jena/Stuttgart/New York 1995, 42-49.
- ⁷ J. Aitchinson, 'Cultural landscapes in Europe: a geographical perspective', in: Von Droste, Plachter en Rössler 1995 (noot 6), 272-288.
- ⁸ Y. Ying, 'Mt. Huangshan and Mt. Taishan, outstanding cultural landscapes in China', in: Von Droste, Plachter en Rössler 1995 (noot 6), 114-127.
- ⁹ T. Spek, 'Bodem, milieudynamiek en locatiekeuze op het Drents Plateau (3400 v. Chr.-1850 na Chr.)', in: J.N.H. Elerie, S.W. Jager en T. Spek, *Landschapsgeschiedenis van De Strubben/Kniphorstbos; archeologische en historisch-ecologische studies van een natuurgebied op de Hondsrug*, Groningen 1993, 167-236, vooral 196.
- ¹⁰ E. Frijters e.a., *Tussenland*, Rotterdam/Den Haag 2004.
- ¹¹ Zie met name: G. Fairclough en S. Rippon, *Europe's cultural landscape; archaeologists and the management of change*, Brussel 2002.
- ¹² Vanwege de stad waar het werd gesloten, spreekt men ook wel van het Verdrag van Florence. Zie <http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/landscape/> [geraadpleegd 23-8-2011].
- ¹³ Een recente controle bleek hetzelfde beeld op te leveren. Nederland stond nog altijd geregistreerd als een land zonder beschermde landschappen, mede omdat niemand de moeite had genomen om de Nationale Landschappen aan te melden. Bron: IUCN & UNEP (2010), *The World Database on Protected Areas (WDPA)*, Cambridge, www.protectedplanet.net [geraadpleegd 25-1-2011].
- ¹⁴ Ook hadden de begrenzingen van beschermde gezichten ruim kunnen worden getrokken, zodat aanzienlijke stukken landschap binnen zo'n gezicht hadden kunnen worden beschermd. Dit is echter slechts in weinig gevallen gebeurd. Zie L. Prins, 'Historische geografie en de bescherming van stads- en dorpsgezichten; een overzicht', in: A.P. de Klerk e.a. (red.), *Historische geografie in meervoud; historisch-geografische opstellen aangeboden aan prof. dr. M.W. Heslinga ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de sociale geografie, in het bijzonder de historische geografie en de geschiedenis der geografische wetenschappen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam*, Utrecht 1984, 67-77. Van den Berg toonde aan dat zelfs complete gebieden, zoals het Groene Hart, als 'gezicht' onder de Monumentenwet hadden kunnen worden gebracht: T. van den Berg, 'Het beschermde gezicht van het Groene Hart; dynamische grootschalige gezichten en de monumentenwet', *Planologische Discussiebijdragen* (1995), 23-32.
- ¹⁵ Pogingen om ruime grenzen rond archeologische monumenten te leggen, werden in enkele processen door de rechter verboden. In het geval van de Romeinse villa in Voerendaal verbood de rechter in het belang van de plaatselijke agrariër om gebied te beschermen waarvan niet zeker was dat de villa zich daartoe had uitgestrekt. Het gevolg was dat de villa moest worden opgegraven om de grenzen te bepalen, waarmee het tegengestelde werd bereikt van wat de Monumentenwet beoogde (namelijk behoud 'in situ'): R.H.J. Klok, 'De Romeinse villa te Voerendaal; een beroep ingevolge de Monumentenwet', *Tijdschrift Koninklijke Nederlandsche Heide Maatschappij* 92 (1981), 25-36, 193. Zie voor een ander voorbeeld: R.H.J. Klok, 'De terpenreeks te Wijnaldum; een beroep ingevolge de Monumentenwet', *Tijdschrift Koninklijke Nederlandsche Heide Maatschappij* 93 (1982), 186-195.
- ¹⁶ H.P. Gorter, *Ruimte voor natuur; 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst*, 's-Graveland 1986.
- ¹⁷ Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, *Advies van de Interdepartementale Commissie nationale parken en nationale landschapsparken; deel 2 Interimadvies Nationale Landschapsparken*, 's-Gravenhage 1975; Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, *Eindadvies Nationale Landschapsparken*, 's-Gravenhage 1980.
- ¹⁸ In de Nota Landelijke Gebieden (*Derde nota over de ruimtelijke ordening, deel 3: nota landelijke gebieden; deel 3a: beleidsvoornemens over ontwikkeling, inrichting en beheer*, 's-Gravenhage 1977, 72) werd het begrip 'verweving' een belangrijk uitgangspunt. Naast gebieden met als hoofd functie landbouw of natuur werd een aantal gemengde gebieden onderscheiden, die werden omschreven als 'gebieden met afwisselend landbouw en andere functies', respectievelijk in 'grotere' en in 'kleinere' ruimtelijke eenheden.
- ¹⁹ Ministerie van Landbouw en Visserij, *Nota betreffende de relatie landbouw en natuur- en landschapsbehoud; gemeenschappelijke uitgangspunten voor het beleid inzake de uit een oogpunt van natuur- en landschapsbehoud waardevolle agrarische cultuurlandschappen*, 's-Gravenhage 1975.
- ²⁰ De invoering van de quota's was deel van een ingrijpend pakket van maatregelen die waren voorbereid door de Ierse landbouwcommissaris MacSharry.
- ²¹ J. Boelen, 'Beheersovereenkomsten in het landelijk gebied', *Cultuurtechnisch Tijdschrift* 25 (1986), 389-400 (zie vooral afb. 1).
- ²² Ministerie van Landbouw en Visserij, *Natuurbeleidsplan, beleidsvoornemen*, Den Haag 1989.
- ²³ D.F. Sijmons, *Het casco-concept; een benaderingswijze voor de landschapsplanning*, Utrecht 1991.
- ²⁴ H. Renes, 'Ministerie van LNV faalt met historische cultuurlandschappen', *Geografie* 10 (2001) 4, 47-49; H. Renes, 'Landscape preservation in The Netherlands since the end of the nineteenth century', in: V. van Eetvelde, M. Sevenant en L. van de Velde (red.), *Re-Marc-able Landscapes / Marc-ante landschappen; liber amicorum Marc Antrop*, Gent 2008, 143-158.
- ²⁵ Zie voor de ontwikkeling van het historisch-geografische onderzoek in deze periode: J. Renes, *Landschappen van Maas en Peel; een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg*, Leeuwarden 1999.
- ²⁶ R.H.J. Klok en J.A.J. Vervloet, 'Pleidooi voor de bescherming van cultuurhistorische of historisch-landschappelijke waarden', *Bulletin KNOB* 82 (1983) 1, 2-21.
- ²⁷ W. Eggenkamp, 'Huidig instrumentarium bij gezichten, landschappen

- & archeologie', in: *Toekomst beschermd gezicht? Stads- en dorpsgezichten, archeologie en cultuurlandschap*, Den Haag 2011, 6-10.
- 28 Renes 2001 (noot 24).
- 29 F. Feddes (red.), *Belvedere, beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, Den Haag 1999. Zie en vergelijk de bijdrage van Eric Luiten in deze aflevering van het *Bulletin KNOB*.
- 30 Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer / Rijksplanologische Dienst, *Ruimte maken, ruimte delen; Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening 2000/2020*, Den Haag 2001, 165.
- 31 Ministeries van VROM, LNV, VenW en EZ, *Nota ruimte; ruimte voor ontwikkeling*, Den Haag 2004, 118-119.
- 32 Over Nationale Landschappen zie onder meer: J. Janssen, 'Sustainable development and protected landscapes: the case of the Netherlands', *International Journal of Sustainable Development & World Ecology* 16 (2009), 37-47; J. Janssen, 'Protected landscapes in the Netherlands: changing ideas and approaches', *Planning Perspectives* 24 (2009), 435-455; J. Janssen, N. Pieterse en L. van den Broek, *Nationale Landschappen; beleidsdilemma's in de praktijk*, Rotterdam/Den Haag 2007; H. Renes, 'The Dutch National landscapes 1975-2010: policies, aims and results', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 102 (2011), 236-244.
- 33 Renes 2011 (noot 5).
- 34 In het buitenland is dit niet anders. Een recent voorbeeld biedt het artikel van K. Solymosi, 'Indicators for the identification of cultural landscape hotspots in Europe', *Landscape Research* 36 (2011), 3-18. De schrijfster wijst hier op het bestaan van landschappen die in recente tijd weinig veranderd zijn, onder meer door hun geïsoleerde ligging. Eenzelfde gedachte is exact vijftig jaar eerder al geëponeerd door de Duitse geograaf Niemeier, die de term *Agrarlandschaftliche Reliktgebiete* gebruikte: G. Niemeier, 'Agrarlandschaftliche Reliktgebiete und die Morphogenese von Kulturlandschaften im atlantischen Europa' *Geografiska Annaler* 43 (1961), 229-235. In Nederland heeft Nelissen ooit de term 'monumentale districten' gemunt: N. Nelissen, 'Monumentale districten; een aanzet tot de bescherming van waardevolle natuur- en cultuurgebieden', *Recreatievoorzieningen* (1978), 328-332. Al deze termen gaan uit van een te statisch beeld van de oudere ontwikkeling van landschappen.
- 35 De ecoloog V. Westhoff onderscheidde een vroegere verrijkende van een moderne verarmende invloed van de mens.
- 36 S. van den Bergh, 'Het vergeten landschap; de waarde van het landschap van de ruilverkaveling', in: M.A.W. Gerding (red.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte*, Groningen/Wageningen 2003, 111-138. Zie ook: S. Penrose, *Images of change; an archaeology of England's contemporary landscape*, Swindon 2007. Recent zijn enkele Wederopbouwlandschappen aangewezen als 'van nationaal cultuurhistorisch belang'. Voorbeelden zijn de Noordoostpolder en de ruilverkavelde gebieden Walcheren, Beltrum en West Maas en Waal. Zie *Kiezen voor karakter; visie erfgoed en ruimte*, <http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/Visie%20erfgoed%20en%20ruimte.pdf> [geraadpleegd 10-10-2011]. Dit leidt tot de vreemde situatie dat twintigste-eeuwse landschappen in het rijksbeleid meer aandacht krijgen dan oudere cultuurlandschappen.
- 37 Zie bijvoorbeeld de kaart in: S. Barends e.a., *Het Nederlandse landschap, een historisch-geografische benadering*, Utrecht 2010. De kaart gaat uit van namen als krijt/lösslandschap, zeekleilandschap etc.
- 38 Zie de voorbeelden in: A.J. Thurkow, *Atlas van Nederland, Deel 2, Bewoningsgeschiedenis*, 's-Gravenhage 1984, 21.
- Zie ook het project voor een Historisch-landschappelijke kaart van Nederland: C.H.M. de Bont, 'De historisch-landschappelijke kartering van Nederland 1:50.000: enkele hoofdlijnen', *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift* 19 (1985), 442-449; C. de Bont en J. Renes, *De Historisch-landschappelijke Kaart van Nederland, schaal 1:50 000; legenda en proefkarteringen*, Wageningen 1988.
- 39 Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, *Ruimte maken, ruimte delen; vijfde nota over de ruimtelijke ordening 2000/2020*, Den Haag 2001, 25.
- 40 Feddes 1999 (noot 29).
- 41 J. Kolen, *De biografie van het landschap; drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*, Amsterdam 2005; N. Roymans e.a., 'Landscape biography as research strategy: the case of the South Netherlands Project', *Landscape Research* 34 (2009), 337-359. De landschapsbiografie is onder meer geïnspireerd door antropologische literatuur waarin wordt gewezen op de 'biografie' van voorwerpen: I. Kopytoff, 'The cultural biography of things: commodization as process', in: A. Appadurai, (red.), *The social life of things; commodities in cultural perspective*, Cambridge 1986, 64-91.
- 42 C. van der Heijden e.a., 'Brabant van Bronstijd tot Belvedere; de biografie van het Brabantse zandlandschap', *Brabants Heem* 55 (2003), 89-101.
- 43 De laatste jaren verschenen boeken over 'het gelaagde brein', 'de gelaagde organisatie' en 'de gelaagde religie'. Bij de laatste gaat het bijvoorbeeld om de wijze waarop de moderne christelijke religie doortrokken is van sporen van oudere, 'heidense' godsdiensten. Pogingen om die sporen te verwijderen en de godsdienst te rationaliseren, leiden nogal eens tot fundamentalisme; een waarneming die we ook op landschappen kunnen toepassen: C. Lucas, *De gelaagde religie; over mythische verhalen en kritische atheïsten*, Antwerpen/Baarn 1996.
- 44 Een voorbeeld is: M. van den Broeke, *Gelaagd land; wandelingen over het eiland Walcheren*, Vlissingen 1999. Hij beschrijft het zo (pagina 9): 'Laag voor laag heeft de tijd zijn sporen op Walcheren nagelaten, hier en daar brokkelt het vernis af en komen oude lagen te voorschijn voor wie het zien wil.'
- 45 De term palimpsest is in het historisch onderzoek geïntroduceerd door de Engelse historicus F.W. Maitland (1850-1906) en is door de geograaf en landschapsarcheoloog O.G.S. Crawford (1886-1957) toegepast op het landschap: M. Bowden, 'Mapping the past; O.G.S. Crawford and the development of landscapes studies', *Landscape Research* 2 (2001), 29-45. Onlangs beschreef de Engelse geograaf Stephen Daniels de palimpsest als 'the presiding metaphor of deep landscape reading' (S. Daniels, in V. della Dora, H. Lorimer & S. Daniels, 'Classics in human geography revisited; Denis Cosgrove and Stephen Daniels (eds.) (1988) The iconography of landscape: essays on the symbolic representation, design and use of past environments. Cambridge UP, Cambridge', *Progress in Human Geography* 35 (2011), 264-270.
- 46 M. Hidding, J. Kolen en T. Spek, 'De biografie van het landschap; ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed', in: J.H.F. Bloemers en M.-H. Wijnen (red.), *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling; de conceptuele grondslagen*, Assen 2001, 7-109.
- 47 Hidding, Kolen en Spek 2001 (noot 46), 13.
- 48 W. van der Sanden, *Reuzenstenen op de es; de hunebedden van Rolde*, Zwolle / Assen, 2007.